

ЛЕКЦІЯ №1

Тема: «Диференційна психологія як наука: предмет, історія становлення»

1. Предмет і завдання диференційної психології
2. Етапи розвитку диференційної психології
3. Поняття психологічної норми
4. Загальні принципи та методи диференційно-психологічного аналізу

1. Предмет і завдання диференційної психології

До недавнього часу наукова психологія орієнтувалася тільки на розробку проблем виходячи із загальних позицій. У дослідженнях зверталися до загальних законів, яким підкоряються всі психічні процеси.

Однак, під час вивчення будь-якого питання, дослідники стикалися з індивідуальними проявами психічного. Таким чином, саме вивчення психіки привело до виділення диференційно-психологічного аспекту.

Індивідуальність завжди означає одиничність. Кожна людина як індивід – є унікальною картиною, яка ніде і ніколи більше не повториться, отже існує в ідентичній своїй формі. Звичайно, на неї впливають певні загальні закономірності, але вона не цілковито розчиняється в них. Завжди залишається той "плюс", зміст, за яким людина відрізняється від інших людей, не дивлячись на той факт, що всі розвиваються за спільними законами. Індивідуалізація є властивістю всього живого. Отже, у кожній людині є те, що є загальним для всіх людей, що ріднить її з деякими з них, і те, що властиве тільки їй одній.

Диференційна психологія (від лат. *differentia* – відмінності) – *галузь психології, що вивчає психічні відмінності між окремими індивідами та групами, їх види, прояви, кількісні характеристики, причини, наслідки тощо.*

Розвиток диференційної психології має важливе прикладне значення для практики навчання, виховання, психіатричних і психотерапевтичних дій, визначення професійної придатності, профвідбору та профорієнтації. Тому *індивідуальна своєрідність людини* представляє активний науковий інтерес не тільки для психологів, але й для генетиків, антропологів, медиків, біологів, біохіміків, фізиків, педагогів, соціологів тощо.

Принципова відмінність диференційної психології від інших наук полягає у науковому дослідженні механізмів становлення і розвитку людської індивідуальності, її унікальності як цілісного феномену, що існує в полі взаємодії суб'єктивної і об'єктивної реальностей.

Отже, предметом вивчення диференційної психології є *індивідуальні, типологічні та групові відмінності між людьми, а також природа, джерела і наслідки цих відмінностей, закономірності психічного варіювання.*

Поняття "унікальний", тобто "єдиний у своєму роді", основоположне для конструкта "індивідуальність" - центрального елементу науки про людські відмінності.

Поняття «диференційна психологія» ввів у науку **Вільям Штерн в 1900 році**. Вчений одним з перших систематизував напрацювання про відмінності між людьми і опублікував роботу «Про психологію індивідуальних відмінностей: сутність, завдання і методи диференційної психології». В. Штерн вважав, що наукові дослідження мають спрямовуватися не на відмінності індивідуальностей, а на окремі «особливості», за якими відрізняються всі люди.

Перед сучасною диференційною психологією постають завдання:

- встановити закономірності виникнення і прояву індивідуальних відмінностей у психіці людини;

- розробити теоретичні основи психодіагностичних досліджень і психокорекційних програм.

На даний час диференційна психологія вивчає структуру індивідуальності на основі виявлення індивідуальних, типологічних і групових відмінностей між людьми.

Виходячи з предмета вивчення, диференційна психологія зосереджена на вивченні таких видів відмінностей, як:

- 1) індивідуальні;
- 2) групові;
- 3) типологічні.

1. Індивідуальні відмінності можна умовно розділити на дві групи:

а) внутрішньо-індивідуальні (відмінності психічного розвитку людини та моделей її поведінки шляхом самопорівняння в різні періоди її життя та в різних життєвих ситуаціях)

б) міжіндивідуальні (відмінності окремого індивіда від більшості інших людей (співвідношення індивідуальних показників із загальною психологічною нормою).

2. Групові відмінності. Вивчаються відмінності між людьми з урахуванням їх приналежності до певної спільноти або групи. Йдеться про великі групи, які виділяються за такими критеріями, як – стать, вік, національність (раса), культурна традиція, соціальний клас тощо. Приналежність до кожної з цих груп є природним проявом сутності будь-

якої людини (як біологічної та соціальної істоти) і дозволяє отримати більш повне уявлення про особливості її індивідуальності.

3. Типологічні відмінності. Вивчаються відмінності між людьми, які виділяються на основі головного психологічного критерія, наприклад, за особливостями темпераменту, характеру, особистості.

При цьому людей, об'єднують в певні групи - типи. Виділення таких груп є результатом спроб класифікувати інформацію про відмінності між людьми з метою пояснити і спрогнозувати їхню поведінку, а також визначити найбільш підходящі галузі застосування їх особливостей.

Прикладом перших типологій можуть бути класифікації, у яких виділялися групи людей з урахуванням дати їх народження та розташування зірок (астрологічні гороскопи). Відомі типології темпераментів І. Павлова (критеріями типології є властивості нервової системи - сила, врівноваженість, рухливість); типології особистості О. Лазурського (за критеріями активного пристосування до середовища), К.-Г. Юнга (за критеріями інтро- й екстраверсії). При розробці сучасних типологій беруться до уваги певні психічні закономірності, аналіз яких буде проводитися на наступних лекціях.

У джерел розвитку диференційної психології як наукового напрямку, крім В. Штерна, були в Європі - Альфред Біне і Френсіс Гальтон, в Америці - Д. Кеттелл, в Росії - А.Ф. Лазурский.

Диференційна психологія займає одне з провідних місць в галузі психологічних знань. Вона тісно пов'язана із загальною психологією, віковою, педагогічною, соціальною, сімейною психологією, соціологією, філософією, психофізіологією тощо. Без знань диференційної психології неможливо якісно виконувати такі види діяльності психолога, як психоконсультація, психокорекція, психопрофілактика, психологічна просвіта, психодіагностика. Завдяки такому взаємозв'язку йде постійне поповнення та взаємообмін наукових знань.

При цьому необхідно зазначити, що існує **найстійкіший зв'язок диференційної психології з психодіагностикою, психогенетикою і порівняльною психологією** - так званої наукової тріади, спрямованої на вивчення індивідуальних відмінностей.

Одним з головних напрямів психодіагностики є диференційна **психометрика**, яка має справу з індивідуальними відмінностями людей в якісному і кількісному складі психічних властивостей - здібностей, когнітивних функцій, мотивів тощо.

Психогенетика досліджує природу індивідуально-психологічних відмінностей, а саме, роль генотипу і середовища у походженні розмаїття спостережуваних ознак.

Міжіндивідуальна варіативність поведінки досліджується також у *порівняльній психології*. Аналіз поведінки тварин, які знаходяться на різних шаблях еволюції підтверджує, що це властивість всіх живих організмів.

Анна Анастасі - відомий фахівець у галузі диференційної психології підкреслювала наступне. Індивідуальні відмінності психіки властиві не тільки людям, а й представникам усього тваринному світу, причому нерідко внутрішньовидові відмінності перевершують міжвидові. Так, наприклад, найрозумніший щур може в одній і тій же проблемній ситуації діяти більш ефективно, порівняно з дурною мавпою, що стоїть вище щура на еволюційній вертикалі. Це означає, що міжіндивідуальна варіативність є настільки значною, що може іноді перевищувати міжвидові відмінності. Стосовно людини, це дозволило сформулювати правило, що внутрішньо-індивідуальних відмінностей завжди більше порівняно з відмінностями, що обумовлені приналежністю індивіда до певної групи. Отже, людина постає в першу чергу як індивідуальність.

Як освітня дисципліна «Диференційна психологія» увійшла в освітній стандарт підготовки психологів порівняно недавно - в середині 80-х років ХХ ст.

Проте, за минулий період з'явилося багато підручників сучасних авторів (М.С. Єгорова, О.В. Лібіна, С.К.Нартова-Бочавер та ін.). При цьому необхідно сказати, що в плані їх змістовного наповнення матеріалу є істотні відмінності, порівняно, наприклад, з підручниками загальної психології або вікової психології.

2. Етапи розвитку диференційної психології

Психологія, як і решта наукових дисциплін, у процесі становлення і розвитку пододала **три етапи: донаукового знання, природничо-наукового пізнання і гуманітарної парадигми.**

Донаукове знання характеризується переважанням методу спостереження, накопиченням життєвих знань і невисоким рівнем узагальнення.

Природничо-наукова парадигма встановлює і узагальнює причинно-наслідкові закономірності спираючись на дані експерименту. Одиначне починає мати відносну цінність для розвитку пізнання, оскільки може привести до відкриття загального принципу або закономірності.

Гуманітарна парадигма зосереджується на унікальності явища, проте не ставить перед собою завдань статистично підтвердити достовірність даних. Підхід, що визнає як основну цінність індивідуальні

особливості явища, називають ідіографічним (грец. *idios* - своєрідний і *grapho* - пишу).

Психологічну систему або теорію, зорієнтовану на щось особливе, індивідуальне, називають ідіографічною.

Панування гуманітарної парадигми на сьогоднішній день свідчить про зрілість наукової дисципліни диференціальної психології, яка природно виділилася із загальної психології, в межах якої вона існувала тривалий час під ім'ям психології індивідуальних відмінностей.

Диференційна психологія як самостійна наука має свою передісторію становлення.

Виникнення диференційної психології як науки на рубежі XIX-XX ст. нерідко пов'язують з ім'ям видатного британського вченого **Френсіса Гальтона**. Займаючись експериментально-психологічними дослідженнями, вчений звертав увагу не на загальні для всіх індивідуумів закони, а на їх варіативність у різних людей.

Як вже зазначалося, суттєвий внесок у виникнення і розвиток диференціальної психології як самостійної наукової галузі зробив також В.Штерн.

Передісторія ДП, в першу чергу, пов'язана з розвитком ряду емпіричних напрямів, які відрізнялися використанням методу спостереження, невисоким рівнем узагальнення, а також спробами пов'язати деякі анатомо-фізіологічні та психологічні особливості людини.

Наприклад, в рамках фізіогноміки, заснованої **Йоганном Лафатером**, риси особистості, її міміка і навіть просте зображення сілуету людини ставали основою для прогнозу її поведінки.

Прихильники френології (краніоскопії), що розвивається **Франсом Галлем**, прагнули визначити особливості людини за формою будови черепа. А прихильники графології, науки про почерк, якою більше за інших займався абат **Жан Іполіт Мішон**, діагностували ознаки індивідуальності за особливостями написання букв, нахилу, натискування та іншим характеристикам точних рухів людини, які проявляються через її почерк.

Всі ці галузі донаукового пізнання, які свого часу були визнані ненадійними, вже на нових підставах, знову повертаються в психологію індивідуальних відмінностей. Завдання майбутніх досліджень - валідизувати ці прийоми емпіричних узагальнень і зв'язати їх з сучасними науковими результатами.

Психологія індивідуальних відмінностей завжди відчувала вплив практики - педагогіки, медицини, психології праці. А її оформлення в окрему науку стало можливим завдяки таким передумовам.

1. Впровадження в психологію експериментального методу.

Найважливішою подією тут виявилось відкриття **В. Вундтом** першої експериментально-психологічної лабораторії в 1879 році, де він почав в експериментальних умовах (хоча і за допомогою методу інтроспекції - самопізнання) вивчення психічних процесів, зокрема апперцепції (сприйняття залежить від освіти, настрою, інтересів і світогляду людини. Саме тому на одне і те ж явище люди дивляться по-різному). Дуже швидко слідом за ним подібні лабораторії стали відкриватися і в інших країнах Європи та Америки.

Не менш важливим для розвитку позитивістської психології стало виведення основного психофізичного **закону Фехнера - Вебера** згідно з яким **сила відчуття пропорційна логарифму інтенсивності подразника**. завдяки чому «світла» і «тіньова» сторони життя виявилися пов'язаними між собою досить простою алгебраїчною залежністю. Цей науковий факт - виразна ілюстрація про несповідимі наукові шляхи.

У 1796 р. завдяки помилці асистента Гринвіцької обсерваторії **Дж. Кіннібрука** був відкритий час реакції як психологічне явище. Психічне почали розглядати як процес, що має часову протяжність - початок, середину і кінець, а не як симультанний (одномоментний) феномен. Пізніше голландський дослідник **Франс Дондерс** (1818-1889) розробив спеціальну схему підрахунку часу реакції, який стали сприймати як показник ускладнення психічних процесів. Отже, стало можливим вимірювати й оцінювати певні психічні явища.

2. Наступною передумовою перетворення диференційної психології в повноцінну науку стало використання методів статистичного аналізу.

Кожна психічна якість та особливість психіки може бути розглянута як позначка на континуумі, що виражає зміни цієї риси від мінімуму до максимуму. Майже кожного разу, коли розглядається якість як результат дії багатьох змінних, виходить крива нормального розподілу, тобто малих (субнормальних) і великих (супернормальних) значень, яких, зазвичай менше, порівняно із показниками середніх значень (нормальних).

Необхідно відзначити, що не всі закономірності підлягають закону нормального розподілу; наприклад, існує **закон Зіпфа**, що визначає розподіл кількості населених пунктів різної величини. Цей закон виражає лінійну залежність: сіл і селищ багато, а багатонаселених міст мало. Тому завжди необхідно переконатися, що досліджуване явище описується саме нормальним розподілом.

Статистичні методи - це прийоми прикладної математики, що використовуються психологією для підвищення об'єктивності і

достовірності одержуваних даних, для обробки експериментальних результатів.

Зазвичай використовують такі **прийоми статистичного аналізу**.

Дисперсійний аналіз дозволяє визначити міру індивідуального варіювання показників. Для деяких дослідних і практичних завдань саме дисперсія дає основну інформацію. Так, наприклад, уявімо собі, що середній бал, отриманий школярами за контрольну з алгебри, становить 4 і для хлопчиків, і для дівчаток. Але у хлопчиків є і трійки, і п'ятірки, а всі дівчатка активно списували одна у одної і в результаті отримали по четвірці. Зрозуміло, що підсумок однаковий у всіх групах, а психолого-педагогічний сенс, що стоїть за середнім балом, абсолютно різний.

Кореляційний аналіз засвідчує наявність зв'язку, залежності між досліджуваними змінними. При цьому підтверджується одночасність прояву цих ознак, але зовсім не їх причинна обумовленість. Наприклад, зазначається, що задоволеність шлюбом у подружжя негативно корелює з тривожністю (це означає: чим більше вони задоволені сімейним життям, тим спокійніше себе почувають). Однак на підставі цього факту ми не можемо дізнатися, спокійні вони від того, що вдома все гаразд, або задоволені спільним життям тому, що мають низьку тривожність і взагалі позитивне ставлення до життя.

І, нарешті, **факторний аналіз** - це група методів, призначених для визначення властивостей, які не можна спостерігати і вимірювати безпосередньо. Завдання факторного аналізу полягає в найзагальнішому вигляді в тому, щоб зменшити кількість змінних, звести всі їх розмаїття до кількох загальних факторів. Факторні моделі використовуються зараз всюди, але особливо популярні в психології особистості та інтелекту.

3. Третьою передумовою оформлення диференційної психології в справді наукове знання стало використання даних психогенетики – галуззю психології, що межує з генетикою. Предметом її дослідження є походження індивідуальних психологічних особливостей людини, роль середовища і генотипу в їхньому формуванні.

Найбільш інформативним вважається **близнюковий метод** у його різних варіаціях. Його вперше на практиці використав Френсіс Гальтон, що дозволило максимально зрівняти впливи середовища спадковості і віддиференціювати залежно від джерела дисперсію досліджуваних якостей на **адитивну** (ті, що передаються з покоління у покоління) та **неадитивну** (наявну у сіблінгов, що має значення тільки для родичів одного покоління).

3. Поняття психологічної норми

Основним користувачем диференційно-психологічних знань є психодіагностика. У психології індивідуальних відмінностей народжуються поняття, для виміру яких потім створюються або підбираються методики. Виникають уявлення про способи оцінки та інтерпретації отриманих результатів. У зв'язку з цим дуже важливим є поняття психологічної норми, яке є неоднорідним за своїм змістом, на яке впливають щонайменше чотири фактори.

1. Норма - статистичне поняття. Нормальним визнається те, чого багато, що належить до серединних показників розподілу. А «хвостові» його частини, відповідно, вказують на місця визначення низьких («субнормальних») або високих («супернормальних») значень. Для оцінки якості ми повинні співвіднести показник, отриманий від однієї людини з іншими показниками людей і таким чином визначити його місце на кривій нормального розподілу. Очевидно, що приставки «суб» і «супер» не дають етичної або прагматичної оцінки якості (адже якщо у людини «супернормальний» показник агресивності, це не добре для оточуючих і для неї самої).

Норми не абсолютні, вони розвиваються і виділяються емпірично для даної групи (вікової, соціальної та ін.). Так, наприклад, протягом останніх років показник маскулінності за опитувальником ММРІ у дівчат стійко підвищений. Такий результат може свідчити не про те, що більшість поводить як юнаки, а про необхідність перегляду застарілих норм.

2. Норми обумовлені соціальними стереотипами. Якщо поведінка людини не відповідає загальноприйнятій у даному суспільстві, вона сприймається як відхилення від норми. Наприклад, у нашій культурі не прийнято класти ноги на стіл, а в американській це ніким не засуджується.

3. Норми асоціюються з психічним здоров'ям. Ненормальним може вважатися те, що вимагає звернення до клініциста. Однак, необхідно зазначити, що і в психіатрії оцінний підхід є дискусивним, а в якості найбільш істотних показників відхилення від норми визначається порушення продуктивності діяльності і здатності до саморегуляції. Так, наприклад, коли літня людина, усвідомлюючи слабкість своєї пам'яті, використовує допоміжні засоби (записну книжку), то ця поведінка відповідає нормі, а якщо вона, сприймає себе не критично, відмовляється від необхідності «протезувати» свій життєвий простір, то це може привести до нездатності вирішувати поставлені задачі і свідчити про порушення психічного здоров'я.

4. Нарешті, уявлення про норми визначається очікуваннями, власним незагальненим досвідом і іншими суб'єктивними змінними: наприклад, якщо перша дитина в сім'ї почала говорити у віці півтора року, то друга, яка активно не оволоділа мовленням у віці двох років, сприймається як така, що має ознаками психічного відставання.

В. Штерн, закликаючи до обережності в оцінці людини, зазначав, що, по-перше, психологи не мають права із встановленої аномальності розвитку певної властивості робити висновок про аномальність самого індивіда як носія цієї властивості і, по-друге, неможливо встановлену аномальність особистості зводити до вузької ознаки як її єдиної першопричини.

У сучасній діагностиці поняття «норма» використовують при вивченні позаособистісних (внеличностных) характеристик, а коли мова заходить про особистість, застосовують термін «особливості», тим самим навмисно відмовляючись від нормативного підходу.

Отже, норми - це не застигле явище, вони постійно оновлюються і змінюються. Обов'язково мають регулярно переглядатися і стандарти психодіагностичних методик.

4. Загальні принципи та методи диференційно-психологічного аналізу

Диференційна психологія як самостійна наука увібрала передові ідеї в галузі вивчення людської індивідуальності, запозичені з характерології, етології (її розуміли як дослідження моральної і етичної поведінки), індивідуальної психології (А. Біне, Б. Крепелін та ін.) і спеціальної (або типологічної) психології (Г. Хейманс, Е. Вірсма).

А. Біне та В. Анрі вважали, що перед індивідуальною психологією постає *два завдання* - *аналіз природи і варіативності індивідуальних відмінностей у психологічних процесах та складання класифікації рис і властивостей.*

Послідовники диференціально-психологічного дослідження індивідуальності по-різному інтерпретували предмет, цілі й завдання своєї роботи, не беручи під сумнів головні положення диференціальної психології.

Сучасний російський фахівець **Олександр Лібін** виокремлює такі основні блоки, які становлять *фундамент науки про відмінності між людьми:*

1. Універсальність варіативності поведінки. Варіативність серед індивідів - універсальний феномен. Як зазначав В. Штерн,

"варіабельність, внутрішня- і міжіндивідуальна, є істотною ознакою людської поведінки, а також поведінки всіх живих організмів".

2. Співвідношення загального і особливого. У відмінностях виявляється дія загальних законів людської поведінки, але конкретні прояви цих законів завжди позначені чинником індивідуальності.

3. Детермінація поведінки. Під час зіставлення отриманих методом спостереження індивідуальних відмінностей поведінки з іншими попутними феноменами, можна встановити частку їх впливів на цю поведінку.

4. Стійкість прояву ознак. Зараховані до категорії диференційно-психологічних формальні характеристики індивідуальності є такими, що наділені певними ознаками - стійкістю проявів, кроситуативністю, стабільністю в часі, в чому виявляється їх відмінність від змінних, що зумовлені змістовними характеристиками.

5. Вимірюваність феномену. Індивідуальні відмінності пов'язані з вимірюванням і квантифікацією (кількісним вираженням якісних ознак).

Психологія індивідуальних відмінностей зберігла свою неоднорідність. Наприклад, теорія інтелектуальних здібностей практично не пов'язувалася з еволюційною теорією статі, а теорії темпераменту не співвідносилися з теоріями рис особистості. Тому основною тенденцією сучасної диференціальної психології поступово стає інтеграція різномірних знань у єдину теорію індивідуальності.

Загальні принципи диференційно-психологічного аналізу

Будь-яка галузь знання, що претендує на незалежний статус, вибудовується системою базових принципів, що визначають її сутність як наукового напрямку. Для **диференційної психології** головними є такі **принципи**:

- **принцип інтегрального аналізу** (співвідношення частини і цілого), що спирається на теорію інтегральної індивідуальності Б. Ананьєва, В. Мерліна і спеціальну теорію індивідуальності В. Русалова. За цими теоріями індивідуальність - це інтегральна біо-психо-соціальна характеристика людини, яка охоплює такі рівні, як організм, індивід і особистість. Аналіз індивідуальності здійснюється за формальним підходом від нижчого (організмичного, індивідного) рівня до вищого (особистісного). На основі отриманих даних робиться висновок про цілісну інтегральну індивідуальність, яка складається з усіх рівнів, об'єднаних у одну систему;

- **принцип взаємозв'язку інтра- й інтеріндивідуальних закономірностей**, який ґрунтується на теорії інтеракціонізму і вказує на те, що інтрапсихічні (внутрішньо-особистісні) структури (особистісні риси, цінності, мотиви, соціальні ролі, установки тощо) формуються під впливом інтерпсихічної (міжособистісної) взаємодії з іншими людьми;

- **принцип взаємодії ендо- й екзофакторів у детермінації відмінностей**, оснований на теорії О. Лазурського про співвідношення і взаємодію в структурі особистості енопсихічних (спадково детермінованих) і екзопсихічних (детермінованих середовищем) чинників, а також теорії В. Штерна про конвергенцію (лат. conver-go - сходжусь, наближаюсь) двох чинників (спадковості і виховання) у процесі психічного розвитку особистості. За цими теоріями взаємодія ендо- й екзофакторів формує нові психічні властивості;

- **принцип вимірюваності й статистичного оцінювання психічних явищ**, який вказує, що психічні утворення можна оцінити не тільки якісно (інтелект вище середньої норми), а й кількісно (IQ - 118). Статистичні вимірювання дають уявлення про нормальний розподіл досліджуваної функції в певній вибірці.

У науковому пошуку і практичній роботі психологи дотримуються правил, основаних на системі цих базових принципів, які визначають специфіку професійної діяльності.

Основоположним у диференціальній психології (такий, що конкретизує інші принципи) є формальний підхід.

Формальний підхід (лат. formalis - складений за формою) - сукупність методів аналізу структури генетично детермінованих, вроджених, крос-культурних, кросситуативних стійких універсальних властивостей людини, які дають змогу провести необхідну для цілей дослідження межу між найтипівішими, стабільними, відтворюваними в життєвій практиці та експериментальній ситуації індивідуально-типологічними особливостями і рештою особистісних змістових властивостей, що характеризують неповторність людини.

У межах формального підходу для опису структури психіки використовують такі психодинамічні конструкти, як темперамент, стиль та ін.

Формальну складову індивідуальності називають також інструментальною (Палей, Магун), маючи на увазі характеристику суб'єкта з погляду "**знарядь**" або "**інструментів**", які він використовує для освоєння світу.

Відмінність формоутворювальних властивостей (властивості нервової системи, що становить основу темпераменту, когнітивні стилі, інтелект) від інших характеристик людської індивідуальності полягає в тому, що їх розвиток меншою мірою визначається впливом змістовно-сміслових детермінант.

Новітні теорії психології індивідуальних відмінностей погоджуються, що змістова складова поведінки і діяльності, яка переважно є наслідком засвоєння етичних і культурних норм, і формально-динамічна характеристика людини зливаються в гармонійну універсальну структуру.

Змістові особистісні характеристики індивідуальності формуються під впливом соціально обумовлених законів, а формальні (темпераментальні, когнітивно-стильові, інтелектуальні) підпорядковані еволюційно-генетичним законам. Як правило, формальні характеристики виявляються під впливом крос-ситуативних, стійких у часі і толерантних до контекстуальної дії чинників. Відношення формальних і змістових характеристик індивідуальності зворотні і релятивні, тобто відносні (Дорфман). З позицій теорії інтегральної індивідуальності їх зворотність і відносність зумовлені подвійністю якісної визначеності індивідуальності, тобто тим, розглядають її як підсистему соціальних систем або як самостійну систему. Так, статура, зріст, риси обличчя, колір очей і волосся, форма носа самі по собі є конституційними індивідними характеристиками, але, будучи структурним компонентом цілісної інтегральної індивідуальності як підсистеми соціальної системи, вони можуть набувати функції соціального знаку, тобто статусу змісту. Наприклад, на конкурсах краси індивідні риси набувають значення соціальної цінності як для конкурсантів, так і для журі, глядачів і рекламистів.

Психодіагностичні методи

Диференціальна психологія застосовує методи зі споріднених сфер знання, однією з яких є психогенетика (грец. psycho - душа і genos - рід,

походження) - галузь знання на перетині генетики і психології, предметом якої є походження індивідуальних психологічних особливостей людини, з'ясування ролі генотипу і середовища в їх формуванні.

Психогенетика використовує **методи сучасної генетики**. Найінформативнішим є **метод близнят** (близнюковий), що дає змогу максимально порівняти дії середовища, **метод генограми**, **метод прийомних дітей** тощо.

Для психодіагностичних і психотерапевтичних цілей іноді використовують **варіант генеалогічного методу - генограму** (грец. *genos* - рід і *gramma* - написання, літера), в якій разом з *відносинами спорідненості фіксують відносини психологічної близькості (тісні - віддалені), конфліктності, сімейні сценарні установки*. Генограму складають принаймні для сім'ї в межах трьох поколінь. Вона допомагає уточнити психологічні контексти життя людини (при цьому можна говорити і про соціальну спадкоємність).

Метод прийомних дітей - дослідження дітей, максимально рано відданих на виховання біологічно чужим батькам (вихователям).

Оскільки з біологічними батьками діти мають 50% спільних генів, але не мають спільних умов життя, а з прийомними, навпаки, не мають спільних генів, але живуть в однакових умовах, то можливе розведення якостей, зумовлених спадковістю і середовищем. Ознаку, що цікавить, вивчають попарно (дитина - біологічний батько, дитина - прийомний батько). Ступінь подібності вказує на природу якості.

Незважаючи на численні критичні зауваження з приводу операційної валідності методу, нині його визнають найнадійнішим у психогенетиці. Проте достовірні відомості про співвідношення генетичних і середовищних компонент у варіативності психологічних ознак забезпечує об'єднання результатів, отриманих різними психогенетичними методами.

Услід за визнанням психічної унікальності кожної людини постає питання про її природу і чинники, що формують цю унікальність, тобто про етіологію (грец. *aitia* - причина і *logos* - слово, вчення) - причини виникнення індивідуальних відмінностей.

Для експериментального дослідження цього питання необхідно заздалегідь з'ясувати, дію яких чинників і в яких поведінкових параметрах можна шукати. У наукових джерелах, пов'язаних з дослідженням чинників, що формують індивідуальні відмінності, виокремлюють підходи до пошуків детермінант психічної варіативності у таких системах координат: "біологічне - соціальне", "вроджене - набуте", "генотипічне - середовищне". Кожний із підходів має певну специфіку, проте найдоцільніше при експериментальному дослідженні вдаватися до

формули "генотипічне - середовищне", оскільки вона містить дві незалежні змінні. "Вроджене" і тим більше "біологічне" в широкому сенсі слова вже є продуктами взаємодії генотипу і середовища, а в першій парі понять, наукою некоректно звужено до соціальних впливів, є "небіологічна" складова.

Для вивчення фенотипічних і середовищних чинників Ф. Гальтон запропонував метод близнюків.

Метод близнюків - психогенетичний метод вивчення впливу генотипічних і середовищних чинників на детермінацію індивідуальних відмінностей.

Метод ґрунтується на таких постулатах: 1) існує два типи близнят - **монозиготні** (МЗ) з ідентичним генотипом (розвиваються з однієї клітини) і **дизиготні** (ДЗ), генотипи яких різняться, як у звичайних сиблінгів; 2) постнатальні середовищні впливи для членів МЗ- і ДЗ-пар є однаковими. Зіставлення внутріпарної схожості у МЗ і ДЗ дає змогу визначити відносну роль генотипу і середовища в детермінації ознаки, що вивчається. Якщо ознака контролюється генотипом, то подібність МЗ-близнят повинна значно перевершувати подібність ДЗ-близнят. Такий **варіант близнюкового методу** отримав назву **методу парних порівнянь (або контрастних груп)**.

Для визначення параметрів людської психіки, в яких науково коректно шукати вплив генотипічних чинників, варто вдатися до прийнятого у вітчизняній психології виокремлення змістової і динамічної складових психіки людини. **Змістова складова** (світогляд, моральні й етичні цінності, сума знань тощо) **залежить від соціальних дій і не закодowana в геномі, а динамічна** (визначається фізіологічними особливостями організму) - **зумовлена генотипом**. Такий підхід відповідає одному з основних положень сучасної психогенетики, згідно з яким генотип може впливати на поведінку тільки через морфофізіологічний рівень.

Якщо припустити, що на діяльність індивідів як МЗ, так і ДЗ близнюкової пари діють абсолютно однакові впливи, то можна вважати, що зіставлення внутріпарної подібності в МЗ і ДЗ покаже відносну роль генотипу і середовища у виникненні міжіндивідуальних варіацій вимірюваної ознаки.

Як варіанти близнюкового методу створено **методи розлучених монозиготних близнят, близнюкової пари, контрольного близнюка**.

Чинники пренатального середовища близнят і їх вплив на подальший соматичний і психічний розвиток аналізувало багато дослідників. Спільний внутріутробний розвиток на перший погляд зумовлює

фізіологічну схожість, оскільки на обох плодах повинні однаково позначитися всі стани материнського організму. Проте у випадку МЗ пренатальні впливи можуть продукувати й істотні відмінності між плодами, що надалі спотворює оцінку спадковості. Наявність таких впливів залежить, зокрема, від часу розділення заплідненої яйцеклітини на дві ембріональні структури і відповідно від наявності спільних або різних для кожного плоду оболонок: амніона, хоріона і плаценти. Більшість ДЗ розвиваються, маючи всі три оболонки розділеними. МЗ можуть мати "комплект" усіх трьох оболонок. Все це позначається на особливостях кровопостачання кожного з організмів, що розвиваються, створюючи конкуренцію між ними, а отже, може призвести до пренатально обумовлених, але не генетичних відмінностей між близнятами-монозиготами. Це може призводити до помилкового завищення оцінок успадкованості. Проте є й інша група чинників, які діють у протилежному напрямку, що призводить до помилкового їх заниження.

Обмеження близнюкового методу треба мати на увазі при інтерпретації отриманого за його допомогою фактичного матеріалу.

Історичні методи використовують переважно для вивчення видатних осіб, особливостей середовища і спадковості, які стали імпульсами для їх духовного становлення. Проте їх можна застосовувати і для докладного дослідження цілком ординарних людей.

Історичні методи - форми дослідження, аналізу особистості, що ґрунтуються на історії її життєвого шляху.

Життєвим шляхом особистості вважають траєкторію її життя, що окреслює індивідуальну історію, долю, творчий внесок в історію суспільства, держави, свого покоління, сім'ї, соціальних спільностей, членом яких вона є. У життєвому шляху об'єднуються біографічне й історичне.

Поняття «життєвий шлях» набуло популярності після виходу у світ праць німецько-американського психолога Шарлотти Бюлер "Життєвий шлях людини як психологічна проблема", французького психолога П'єра Жане "Психологічна еволюція особистості". Надалі проблему життєвого шляху досліджували Б. Ананьєв, І. Кон, Л. Сохань, В. Роменець, Т. Титаренко, І. Маноха та ін.

До історичних методів належать ***біографічні (щоденникові, автобіографічні) методи.***

Німецький філософ Вільгельм Дільтей уважав біографічний метод вищою формою гуманітарного дослідження. У психології першою його застосувала Ш. Бюлер.

Біографічний метод передбачає використання:

1) *автобіографічних методів і методик* - вивчення історії життя особистості (життєвого шляху), автобіографій та ініційованих автобіографічних описів, сповідей, автобіографічних анкет, інтерв'ю, опитувальників тощо;

2) *методів вивчення біографічних продуктів діяльності особистості* - аналіз біографічних даних значущого кола спілкування особистості, ліній особистісних виборів і надання переваг тощо;

3) *вивчення свідчень очевидців і близького оточення особистості* - спогадів сучасників, опитувань близьких тощо.

Важливу роль у становленні психобіографії як методу відіграли здійснені З. Фройдом патографічні дослідження Леонардо да Вінчі, В. Вільсона, Ф. Достоевського та ін.

Варіантом біографічного методу є патографічний (грец. pathos - біль і grapho - пишу), запроваджений німецьким невропатологом і клініцистом Паулем Мебіусом, що полягав у дослідженні хвороб видатних людей - Й.-В. Гете, Ж.-Ж. Руссо, А. Шопенгауера та ін. У радянській науці патографічний метод використовував генетик Володимир Ефроїмсон для вивчення передумов геніальності.

Метод вивчення продуктів діяльності є одним із найпоширеніших у психологічному дослідженні. Це система дослідницьких процедур, спрямованих на збирання, систематизування, аналіз і тлумачення продуктів діяльності людини.

Кожний із проявів індивідуального Я особистості можна вважати продуктом діяльності людини, якщо за своєю структурою та змістом він організований у цілісний акт виявлення особистістю свого пізнавального чи перетворювального ставлення до явищ світу (зовнішнього, об'єктивного, чи внутрішнього, прихованого, світу свого Я). Наприклад, офіційний документ атестат можна розглядати і як продукт діяльності учня (свідчення про його знання).

Для стандартизованого вимірювання індивідуальних відмінностей особистості використовують **метод тестування**.

Тестування - метод психологічної діагностики, який полягає у застосуванні стандартизованих запитань і задач (тести), що мають певну шкалу значень.

За призначенням розрізняють тести інтелекту, тести креативності, тести досягнень, особистісні, проєктивні тести тощо.

У диференційній психології найширше застосовують **тести інтелекту** - методики психологічної діагностики, призначені для виявлення розумового потенціалу індивіда.

Успішність складання тесту визначається кількістю правильно виконаних завдань, за нею виводять коефіцієнт інтелекту (IQ).

Існує думка, що результати тестування інтелекту виявляють не розумовий потенціал випробовуваного, а ті особливості його минулого досвіду, навченості, що відображаються в результатах його роботи з тестом. Тому результати, отримані при застосуванні тестів інтелекту, називають "тестовим" або "психометричним" інтелектом. Проте в психологічній практиці тести інтелекту широко застосовують і як дослідні, і як психодіагностичні процедури. Найпоширеніші з них такі: тест структури інтелекту Амтгауера; шкали вимірювання інтелекту Векслера; шкільний тест розумового розвитку; аналітичний тест інтелекту Мейлі; культурно-вільний тест інтелекту Кеттела.

Проективні методи у психології - група методів дослідження, які ґрунтуються на інтерпретації проєкцій, отриманих шляхом експерименту. Поняття проєкції для позначення методу дослідження запровадив у дослідну практику Л. Френк. Проективні методи полягають у створенні експериментальної ситуації, яка допускає різні інтерпретації досліджуваною особою. За кожною такою інтерпретацією вимальовується унікальна система особистісних смислів та особливостей когнітивного стилю суб'єкта дослідження.

Серед проєктивних методик (їх називають також проєктивними тестами) розрізняють: асоціативні - наприклад, тест Хольцмана, тест Роршаха, в яких досліджувані створюють образи за стимулами-плямами; тест завершення незакінчених речень тощо.

Використання проєктивних методів потребує широкої теоретичної підготовки психолога та наявності практичного досвіду з реалізації методик конкретного типу.